

УДК 791.43-04.001.3

ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ОДНОГО З МІФІВ СУЧАСНОГО КІНЕМАТОГРАФІЧНОГО «ХОРРОРУ»

Христина Костюк

До актуальних завдань сучасного кінознавства України належить аналіз творчих концепцій, що можна зарахувати до домінуючих творчих ідей кінематографа минулого і сучасності. Зокрема, серед магістральних напрямів розробки втілення різних тем так званого «хоррору» є вивчення історичних і легендарних прототипів його провідних персонажів, а також аналітичний огляд їх інтерпретацій у світовому кіномистецтві. До цієї теми, спираючись на фольклорні, літературні і власне кінематографічні джерела, звертається авторка статті.

Ключові слова: кінематограф, концепція, вампіризм, носферату, Дракула.

Analysis of creative concepts that can be considered as the dominant creative ideas of cinema of the past and present is one of the urgent tasks of Ukrainian film studies of the day. In particular, one of the main directions of development of implementation of different topics of so-called «horror» is the study of historical and legendary prototypes of its leading characters, as well as analytical review of their interpretations within world cinema. Study of this issue, based on folklore, literary and cinematic sources is the main task of the article.

Keywords: cinema, concept, vampirism, Nosferatu, Dracula.

Одним з найактуальніших і багатоаспектних культурних міфів нашого часу, що широко експлуатується в масовій культурі (зокрема в кінематографі, різних напрямках молодіжних субкультур тощо), є вампіризм. І хоча ця тема широко обговорюється і навіть науково вивчається, загалом на сьогодні до уявлення пересічної людини доне-сено певну узагальнену ідею, за якої вампір – це «живий мрець», демонічна істота, яка нападає на людей і поглинає їхню кров, щоб продовжити власне існування. Утім, ця ідея не нова. Легенди про подібні створіння існують з незапам'ятних часів у фольклорі й міфології. Перші з них з'явилися в VI ст. до н.е. в Китаї. Легенда про Ліліт – вавилонського демона, що п'є кров дітей, дійшла до нас крізь тисячоліття, як і про аналогічні поста-ті греко-латинської міфології – ламії, стригії та емпузи.

Проте всі вони ще не є вампірами у «класичному» розумінні. Вампір – творіння європейської цивілізації, на формування образу якого значною мірою впливали етичні норми юдаїзму й християнства, зокрема погляди цих віровчень на роль крові.

Юдаїзм трактує кров як символ і життя, і гріха: вона священна як «душа тіла» і водночас пов'язана з прокляттям, посланим людству за гріхопадіння. Отож, у будь-якому разі ця іпостась дещо зловісна. Християнська традиція базується на сприйнятті факту пролиття крові Сином Божим заради спасіння людства, що відбито в канонічному символі обряду Євхаристії. Утім, Церкві на певному етапі її становлення доводилося боротися з надто буквально-ним трактуванням Таємної вечері, що загрожувало поверненням до язичницьких обрядів. У XI ст. ідея про цінність крові для спасіння досягла апогею: ледь не панацеєю вважа-

Обкладинка книги «Молот відьм» (Ліон, 1669 р.)

СУЧАСНІСТЬ

ли кров незайманих дівчат, яку лікарі призначали пити. Так, у взаємодії з язичницькими легендами мимоволі було створено найблагодатніший ґрунт для виникнення віри у вампірів.

Уперше документальні згадки про вампірів з'явилися в середньовічну добу на Британських островах¹, хоча до епохи Відродження вони носили епізодичний характер і не залишили виразного сліду в суспільній свідомості. Воднораз, починаючи з XI ст., у Європі поширилися історії про покійників, тіла яких не розкладаються в могилах. Як наслідок, у XIII ст. Церква офіційно визнала існування «живих мерців»².

Укоріненню віри у вампірів сприяла епідемія чуми, яка в XIV ст. охопила всю Західну Європу. Щоб зупинити поширення епідемії, людину поспішали поховати, не завжди переконавшись у її реальній смерті. Тож, коли в сімейному склепі знаходили добре збережений труп, забруднений кров'ю, висновок не змушував себе чекати – померлий став вампіром! Особливо часто такі випадки траплялися в Пруссії, Сілезії та Богемії. До XVII ст. зацікавлення темою лише зростало. За цей час ці вірування особливо широко розповсюдилися в Греції, Австро-Угорщині, Росії і балканських країнах. Офіційно ж термін «вампір» увійшов до вжитку після справи А. Паоля 1732 року. До того часу для позначення «привидів у плоті» використовували різні терміни (наприклад, «Nachzehrer»). Спочатку слово мало різні варіанти написання (vampyr, vampyre, vampire і т. п.).

Формуванню образу вампіра сприяли реальні історичні персонажі, що пізніше завдяки зусиллям діячів літератури й кінематографа набули неабиякої популярності. Серед них, зокрема, – господар Валахії Влад IV (1431–1476), який сам себе називав «жорстоким і справедливим». Він одночасно був і національним героєм Румунії, що мужньо захищав кордони від турків, і жорстоким тираном. Улюбленим способом страти для нього було саджання на палю. Утім, про те, що Влад займався чорною магією або пив кров, немає жодного свідчення. Та й жорстокість для того часу не була чимось незвичним, як і масові страти,

особливо у воєнний час. То ж залишається відкритим питання: чим він усе ж таки усіх так налякав?

Портрет Влада Целеша – Дракули (XVI ст.)

Як не парадоксально, небувалим спалахом, так би мовити, вампіроманії, що загрожувала розростися до масштабів справжнього масового психозу, відзначилася епоха Просвітництва. Перша половина XVIII ст. була ознаменована епідеміями неймовірних масштабів [пошесті чуми в Марселі (1720–1723) і Східній Пруссії (1710), сибірської виразки в Сербії]. Влад, піддавшись впливу забобонів, розпочала пошук винних на офіційному рівні. Дійшло до ексгумації в присутності лікарів. Це викликало появу значної кількості трактатів і дисертацій на тему вампіризму. Історії, що раніше були лише повір'ями, ретельно записували й аналізували медики та богослови. Унаслідок цього в XVIII ст. було розвинуто вже певну «синтетичну» концепцію, згідно з якою воєдино злилися три головні «риси» вампіра: він має плоть, вночі виходить з могили і п'є кров живих, а жертви після такої смерті самі стають вампірами.

Інші нюанси повір'їв варіювалися залежно від місцевості. Так, вважалося, що вампір може перетворюватися на будь-яку

ХРИСТИНА КОСТЮК. ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ...

тварину, а також туман чи соломинку. Діяти ця істота може тільки вночі й повертається в могилу до перших півнів, боїться освяченої води, проскур і хреста. Після похорон його фізичне тіло не розкладається. У румунських вампірів – як характерна особливість – трапляється волохатий хвіст, що від спеки стає довшим і здатним впливати на надзвичайні здібності власника. Якщо навколо могили багато дірок, то це – лігвище вампіра, з якого він вибирається у вигляді туману. Люди, народжені від зв'язку вампіра і смертної жінки, наділені здатністю безпомилково розпізнавати «не-мертвих».

Вампіром може стати будь-хто, але є певна «група ризику»: відлучені від церкви, самогубці, мертвонароджені діти (це пов'язано з християнськими віруваннями в прокляття, яке накладається на душі таких людей, прирікаючи їх на вічні муки), убиті, чаклуни, поховані поза християнським цвинтарем, тобто в неосвяченій землі. До цього кола поголос зараховував людей із певними фізіологічними особливостями: народжених із зубами, з дуже темними або світло-блакитними очима, із заячою губою; людей з дуже розвиненим волоссяним покривом і густими бровами, рудим волоссям (у цьому разі відіграло роль переконання, що саме такого кольору було волосся в Іуди Іскаріота). Після смерті їх ховали за особливим обрядом (що також змінювався залежно від повір'їв, поширених у тій чи іншій місцевості).

Утім, згодом позитивізм Просвітництва зумовив послаблення впливу забобонів, відтак і віра у вампірів поступово почала згасати. Реанімація персонажа відбулася вже в епоху романтизму, коли у світі на тлі досягнень науки і техніки не залишилося місця для чогось чарівного й містичного. Виступаючи проти матеріалізму і надаючи перевагу особистості над суспільством, митці-романтики виявили неабиякий інтерес до всього надприродного. Відтак вампіризм «проник» насамперед у літературу. Прийнято вважати, що відбувалося це завдяки баладі Йоганна-Вольфганга Гете «Коринфська наречена» (1797). Широкий розвиток окреслена тема отримала в поезії: поеми «Талаба-руйнівник» Роберта

Сауті (1801), «Гяур» Джорджа Гордона Байрона (1813) та «Крістабель» Семюеля Тейлора Кольріджа (опубл. 1816 р.). Однак справжній успіх до образу вампіра прийшов завдяки відображенню в прозі та був пов'язаний зі становленням «готичного» роману, що утвердився в європейській словесності на межі XVIII–XIX ст.

Одним з перших таких образ використав Проспер Меріме у своїй знаменитій містифікації «Гузла, або Збірник ілірійських пісень, записаних в Далмації, Боснії, Хорватії і Герцоговині» (1827)³. Утім, цей начерк лише зафіксував фольклорно-етнографічне сприйняття таких істот, за якого «демонічне» трактування породжує значну долю скептицизму: це вампір-зомбі, що викликає лише відразу.

Водночас унаслідок посилення того особливого жадавання божественного, яке не знаходило задоволення в офіційній релігії європейських країн, сформувався інший образ. Нова концепція полягала в тому, що народження персонажа могло трактуватися як випадковість, хоча насправді це «вторгнення» було зумовлене серйозними змінами у свідомості, зокрема усвідомленням проблеми «іншого».

Почалося все з того, що наприкінці травня 1816 року добровільний вигнанець лорд Байрон у компанії особистого лікаря Дж. У. Полідорі прибув у Швейцарію, де познайомився з подружжям Шеллі та Мері Джейн Клер Клермонт, яка його супроводжувала. Невдовзі подорожні перебралися на околиці столиці. Байрон оселився на віллі Діодаті, а Шеллі – у котеджі Мезон Чеппіус, розташованому неподалік. Одного червневого вечора лорд, натхненний читанням «Фантазмагоріани», запропонував товариству нову розвагу – кожному створити «страшну повість». Конкурс мав два значні наслідки для літератури. Перший – створення оповіді Мері Шеллі «Франкенштейн», що став відправною точкою як європейської наукової фантастики, так і багатьох аспектів у сучасній хоррор-культурі⁴.

Натомість Полідорі, хоча й не зумів розвинути власний задум, використав усну розповідь Байрона і написав невелику повість «Вампір», що отримала загальноєв-

СУЧАСНІСТЬ

ропейський резонанс. Основний образ цієї повісті дістав нове, «романтичне», трактування. Тут же закладено фундамент чіткого розмежування вампірських і зомбі-історій. Зараз вони існують як два незалежні й однаково впливові жанри, що різняться переважно психофізикою головних героїв: зомбі – це позбавлена метафізичного сенсу істота, яку цікавить лише добування їжі, а вампір викazuje одержимість похмурими пристрастями, витонченість, що змушує шукати в ньому емоційну, людяну грань. Однозначно, що Полідорі у створенні образу лорда Рутвена орієнтувався на самого Байрона, яким він вимальювався в уяві сучасників. Ця повість бачиться і як дзеркало світу байронічної поезії із філософією «високого зла», великою любов'ю та величним стражданням⁵. Полідорі створив необхідне узагальнення романтичного демона. Завдяки йому вампіра представлено широкій публіці як аристократа, володаря і спокусника, як фатальну особистість. Саме цей тип вампіра став знаменитим попередником Дракули Брема Стокера.

Алегоричний вампіризм часто трапляється в німецьких романтиків (Г.-В. Бюргер, «Леонора», 1773 р.; Й.-В. Гете, «Коринфська наречена», 1797 р.), що надають смерті образу вихідців з того світу, тому й обійми їхні – смертельні.

У «Любові мертвої красуні» Теофіля Готье (1836) вампіричне начало представлено як дещо аристократичне й асоційоване з еротичністю, тобто «між жертвою і вампіром встановлено зв'язок садомазохістського характеру»⁶. Готье одним з перших вивів на сцену вампіра в жіночому образі і відкрив дорогу популярному образу «жінки-вампа». У «Карміллі» Джозефа Шерідна ле Фаню (1872) вампіричне й еротичне пов'язані ще тісніше. За чверть століття до появи теорії психоаналізу Ле Фаню устами Лори констатує наявність «темних інстинктів» і зображає їх раптові прояви в образі загадкової Кармілли. Проте, як сказано у фіналі, її пристрасть *нагадує* любов і націлена на задоволення пристрасті іншого характеру.

Окрема віха вампіричної літератури – роман Абрахама Брема Стокера «Дракула»

(1847)⁷. Створивши образ Дракули-аристократа, вірного своїм принципам і минулому, автор суттєво розширив фольклорні уявлення про нього. Це істота, яка існує між нашим світом і потойбіччям, не-мертва⁸, хоча слід зауважити, що метафізичним аспектам буття головного героя у творі багато уваги не приділяється. Без перебільшення, роман став новою антологією вампіризму. Він мав викликати ілюзію достовірності. Для цього автор не тільки подав оповіді у формі щоденників, але й днями просиджував у Британському музеї, підбираючи матеріали про вампіризм, а також про географію і культуру Трансильванії.

Стокер переосмислив європейську культурну міфологему вампіризму, сформовану в XVIII–XIX ст. і поєднав з постаттю мало відомого на той час валаського господаря Влада IV. Він дав уже існуючому герою ім'я⁹. І справді, тепер у масовій свідомості між вампіром і Дракулою стоїть знак рівності. Але саме завдяки театру, а згодом і кіно, Дракула став міфом.

За найскромнішими підрахунками, про Дракулу знято не менше двох з половиною сотень фільмів. Стрічки про вампірів беруть свій початок у німецькому експресіонізмі – повоевній епосі, коли найповніше виявився потяг до похмурої романтики й містицизму. Створювалися похмурі пейзажі, гасячи джерела світла, а привиди загиблих були реальними для розуму розгублених людей.

Одна з найяскравіших стрічок цього періоду і родоначальник вампірського хоррору – це «Носферату», яку зняв у 1922 році Ф.-В. Мурнау. За задумом, це – екранізація «Дракули» А. Стокера. Проте виникли проблеми з придбанням авторських прав на роман, унаслідок чого відзнята стрічка підлягала знищенню. Було збережено лише кілька копій, які встигли вислати в прокат за кордон до завершення судової тяганини.

Мурнау залишив незмінною лише основну подієву лінію роману. Дракула у нього став графом Орлоком, дію було перенесено до Німеччини, а ролі персонажів переосмислені. Навколо «Носферату» утворилося багато легенд, які дозволяють оцінити вплив, що його мала стрічка на

ХРИСТИНА КОСТЮК. ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ...

уяву глядача. Наприклад, деякі символи фільму трактуються як окультні і пояснюються впливом Альбіна Грау, який досить тісно спілкувався з відомим британським містиком Алістером Кроулі і, можливо, був одним із членів ОТО¹⁰. Та найвідомішою легендою став актор Макс Шрек, у якому вбачали справжнього вампіра. Зважаючи на його вигляд на екрані, це не викликає подиву. Персонаж Шрека – це демонічно-го вигляду істота з лисим черепом і темними колами під очима, з довгезалезними кігтями та видовженими передніми зубами. До того ж Шрек розробив цікаву пластику. Його рухи в кадрі дуже сковані, скупі, постань зіщулена, руки складені на грудях. Це нагадує глядачу, що граф багато часу проводить у труні. Такий образ ближчий до фольклорного упиря, аніж до похмурих і романтичних істот вікторіанського роману або кінематографа наступних років.

Макс Шрек у ролі Дракули (стрічка «Носферату: симфонія жаху», 1922 р.)

Мурнау виводить архетипний образ чудовиська. Граф Орлок у нього – стихійна сила, як щурі або морове повітря, що стали його невід'ємними супутниками. Він – хижак, вампіризм якого тісно пов'язаний із природою. Але це тільки більше підкреслює його нелюдськість: росянка поїдає муху, напівпрозора гідра – мікроскопічного рачка-циклопа, Кнок, який збожеволів під впливом Орлока, їсть комах. Якщо природа фантастична, то чому вампірам не існувати? Голодний граф теж остаточно втрачає схожість з людьми: його обличчя застигло, очі широко відкриті, сам він переміщується так, наче його штовхають з місця на місце. Для нагнітання атмосфери Мурнау використав кадри, зняті в негативі, – це момент прибуття диліжанса до замку Орлока. Для того, щоб коні та екіпаж на тлі ірреального пейзажу сприймалися нормально, їх задрапірували білою тканиною. Такий прийом підкреслив причетність подій до явищ, що лежать поза межами звичних уявлень.

Інша візуальна знахідка режисера стала невід'ємним атрибутом легенди про вампіра. У завершальних епізодах стрічки Елен Хутер затримує вампіра до світанку. І він гине, «танучи» у сонячних променях. У Стокера (як і в решті зазначених авторів, та, зрештою, і у фольклорній традиції) немає згадки про таку чутливість вампіра до денного світла. Дракула отримує повну силу тільки в нічний період, проте вдень він поводить себе як звичайна людина: «Якщо він хоче пройти крізь двері, він має їх відчинити». У романі Стокера сказано лише, що інфернальна могутність Дракули закінчується з настанням дня, як і в будь-якої нечистої сили, і знищено його на заході сонця, а не на сході. Цей момент можна також сприймати як алегорію кінематографа зокрема і мистецтва в цілому: зображення на плівці чутливе до сонячного проміння. Отже, мистецтво вимагає жертв, щоб стати чимось вищим, отримати безсмертя.

Образ вампіра, запропонований у «Носферату», – явище унікальне. Незважаючи на беззаперечний вплив твору Мурнау на пізніші стрічки, режисери не так часто звертаються до образу «природного вампіра».

СУЧАСНІСТЬ

Макс Шрек у ролі Дракули
(стрічка «Носферату: симфонія жаху», 1922 р.)

Пізніше грим Макса Шрека застосував Клаус Кінскі у стрічці Вернера Херцога «Носферату привид ночі» (1979). Це – рімейк стрічки Мурнау, певною мірою доповнений і переосмислений. Тут істота, приречена на роздуми і самотність, викликає швидше співчуття. Висохлі й схожі на мертвих ляльок мумії з перших кадрів фільму, розвіюючи будь-які романтичні ілюзії, немов показують справжнє «обличчя» вічності. Режисер також монтує документальний кадр із кажаном. Ця істота викликає у головної героїні панічний страх, наче вона відчуває загрозу, що наближається. І водночас підкреслює зв'язок вампіра з природними процесами, демонструє наявність аналога у звичному для нас світі.

Вампір і тут приносить за собою вимирання й чуму. Ми бачимо істинний танець смерті на вулицях міста, де вже не сплять покійників, а проводять останні години у відчайдушних веселощах. Мотив безвиході проходить наскрізно через усю стрічку: так, жертва Люсі марна, адже Джонатан стає вампіром. Природному явищу характерна циклічність і безперервність, яку людина не в змозі порушити.

У 2000 році до «Носферату» повертається Еліас Мелрідж, який у своїй стрічці «Тінь вампіра» пропонує цікавий погляд на створення шедевра Мурнау. Згідно з сюжетом, Мурнау – режисер, що здатен пожертвувати заради фільму всім. Він укладає угоду з вампіром, обмінюючи реалістичну гру Шрека на життя виконавиці головної ролі. Це – своєрідний Фауст у царині мистецтва, який самовпевнено вважає, ніби контролює невідому, первісну силу. Знімальна група має Шрека за актора, який використовує передовий метод перевтілення і вживається в роль настільки, що всюди й завжди знімається в гримі. Режисер багато уваги приділяє психології вампіра – істоти, приреченої на безсмертя, осмисленню зусиль, що спрямовані на створення іміджу повноправного члена суспільства. Показовою із цієї точки зору є дискусія, у яку Шрек вступає із членами знімальної групи за пляшкою вина. Постає питання про те, який момент у романі Стокера є найважливішим: «У Дракули не було слуг». – «Ви, мабуть, недостатньо уважно читали роман». Людям важко зрозуміти, чому приїзд Харкера до Дракули настільки трагічний. У замку не живуть, а створюють ілюзію життя. Графу, який змирився з монструозністю свого існування, доводиться згадувати, що таке бути людиною, як застелити ліжко й подавати на стіл. Він майже із задрістю спостерігає, як Джонатан їсть.

У процесі зйомок актор «підживлюється» енергією знімальної групи («Думаю, сценарист нам більше не потрібен?»). Уільям Дефо зображує Шрека рабом власного голоду, який прирікає його на ізоляцію. Тому справді негативним персонажем виступає сам режисер Мурнау, який у виконанні Малковича абсолютно зациклений на переносі справжнього жаху на екран. Він втрачає людяність і стає виключно спостерігачем; створюється враження, наче він сам – заручник власного задуму. У фінальних кадрах він екзальтовано крутить ручку камери, фіксуючи на плівку загибель решти своєї команди і самого Шрека, приносячи їх всіх у жертву мистецтву.

Вампіри цих стрічок жахають своєю нелюдською подобою, так само як своїми

ХРИСТИНА КОСТИЮК. ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ...

розмірковуваннями і самотністю. Вони приречені – і це викликає співчуття. Але страх перед ними – це страх перед стихією, первісна, глибоко прихована емоція. Такі герої б'ють по психологічно найслабшому місцю – вони нагадують, що людина смертна, і це відчуття посилено тим, що вони – наче альтернатива нашому існуванню. Тут вампір сприймається як руйнівна сила, а не як демонічний коханець (цей аспект буде висвітлено в наступних стрічках, починаючи із 1930-х), хоча несправедливо буде відкидати наявність у них фрейдистських мотивів.

У сучасному кінематографі таке розташування акцентів застосовано у фільмі «30 днів ночі». Сюжет розгортається в містечку на півночі, де протягом одного із зимових місяців триває довга полярна ніч. Коли заходить сонце – з'являються вампіри. Вони – наче снігова лавина, що приносить за собою руйнування. Це інша раса, мабуть, древніша за людство, що чекає свого часу. Вампіри покидають містечко за кілька годин до світанку. І невідомо, чи варто пов'язувати їх відхід з тим, що мешканцям урешті вдалося вбити їхнього вожака.

Початок 1930-х знаменувався появою двох видатних фільмів. 1932 року в прокат вийшла стрічка «Вампір, або дивна пригода Девіда Грея» датського режисера Карла Теодора Дресера. Фільм запозичив деякі сюжетні мотиви «Кармілли», зокрема образ жінки-вампіра. Фабулу замінює низка кошмарних сновидінь. Сюрреалістичне мереживо фільму виявилось надто складним для сприйняття широким загалом, що призвело до його провалу в прокаті.

Інша прокатна доля очікувала на кінострічку «Дракула» Тода Браунінга – перший звуковий фільм про вампірів. Він вийшов у прокат на день Святого Валентина 1931 року, зафіксувавши офіційну дату зародження американського міфу. Головну роль у стрічці зіграв угорський актор Бела Лугоші, який отримав статус культового (як не згадати пісню німецького гурту Bauhaus «Bela Lugosi's dead!»). Уперше в образі вампіра Лугоші з'являється на Бродвеї у сценічній адаптації «Дракули» Хемілтона Діна. Після першої появи на екрані Лугоші стає першим «патентованим» вампіром

Голлівуда. Стрімкий розвиток вампірської міфологеми не випадковий і має певне об'єктивне підґрунтя.

Бела Лугоші в ролі Дракули (однойменний фільм компанії «Universal Pictures», 1931 р.)

У той час Америка переживала один з найважчих періодів в історії. Падіння акцій на Уолл-стріт розорило мільйони. А для західної свідомості Дракула якнайкраще підходив для втілення страху й ненависті. Хоча в цьому разі йшлося не тільки про соціальні аспекти, але й про «інакшість» походження, про справжні зміни у свідомості, про загрозу існуючій системі. Дракула з'явився разом із цим страхом як символічне втілення іноземця (точніше – європейця), який на той час асоціювався і з більшовизмом, і з нацизмом. Угорський акцент Бели, блідість і хвороблива усмішка лише посилювали це враження. Цього вампіра не тільки панічно боялися, але й любили.

І хоча персонаж суттєво відрізнявся від стокерівського, Лугоші змусив прийняти його Дракулу, що згодом став об'єктом для численних наслідувань. Створено новий образ, той, що ми знаємо його сьогодні: жадобу влади, жорстокий фанатизм і обмеженість середньовічного володаря змінено на актуальний для XIX ст. сплін

СУЧАСНІСТЬ

та засмученість через вселенську несправедливість і власну приреченість на безсмертя. Йому притаманні артистичність і театральність: він органічний і в оповитих павутинням покоях власного замку, і в театральній ложі. Він значно людяніший, аніж граф Орлок. У цього Дракули нема ані кігтів, ані іклів. Дракула Лугоші – це вампір-актор, який успішно зображує смертного. Як нагадування про далекий від людського спосіб життя збереглася протяжна, повільна вимова, наче герой згадує, як вимовляти слова (хоча це швидше пов'язано з проблемами у вільному володінні Лугоші англійською мовою, аніж із творчим задумом). Такий Дракула, попри свою темну сутність (а, може, і завдяки їй), приваблював і захоплював, поєднавши в собі Ероса і Танатоса, уже не кажучи про його дивовижну кіногенічність...

У нього можна було навіть закохатися. Це все призвело до кардинального відхилення від уже існуючого міфу. Лугоші знявся у кількох фільмах за мотивами «Дракули». Утім, ця роль мала для актора наслідки, що виходили далеко за межі звичайного епатажу. До самої смерті, і навіть у ній, Лугоші не зміг розлучитися із образом, що визначив його життя: навіть ховали його в чорному плащі й цилиндрі.

Бела Лугоші в ролі Дракули (однойменний фільм компанії «Universal Pictures», 1931 р.)

Образ вампіра-аристократа був панівним на екрані до кінця 1950-х. У цей час закріпилися основні риси кінематографічного вампіра: відсутність відображення у дзеркалі,

Рекламний плакат стрічки «Знак вампіра», 1935

страх перед християнською атрибутикою і сонячним промінням. Виникли численні сюжетні варіації, у Дракули з'явилися численні послідовники й «родичі». Наприклад, стрічка 1936 року «Дочка Дракули» – як продовження фільму 1931-го, жінка-вампір уперше стала головною героїнею. Загалом фільми цієї серії загрузли в самоповторах.

Невдовзі війна висвітлила жахи студії «Universal» смішними і наївними порівняннями з подіями на фронті. Розвиток жанру в цей період суттєво загальмувався. Проте саме тоді вампірський «хоррор» уперше отримує точки дотику з науковою фантастикою. У стрічці «Притулок» вампір постає як інопланетне створіння. Річард Матерсон фільмом «Я – легенда» (1954) висвітлює вампіризм як невиліковну хворобу, що призводить до фізичних змін. Погляди змінюються, нові теорії іноді набувають до-

ХРИСТИНА КОСТЮК. ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ...

статньої переконливості та з казки перетворюються на наукову фантастику (або, забігаючи наперед, просто на фантастику), як у стрічці Веймера «Ультрафіолет» (чи, правильніше, «Ultraviolet») 2005 року. Вампіризм спричинений вірусом, що або призводить до смерті, або наділяє надздібностями.

Дракула «відроджується» в 1958 році, коли британська студія «Hammer» береться до власної постановки, доручивши її Теренсу Фішеру. Це перший кольоровий фільм на тему вампіризму. «Естафету» в Лугоші приймає Крістофер Лі. Тут досить суттєво перероблено сюжет, проте головний герой ближчий до «стокерівської істини»: чоловік з аристократичними й водночас досить негативними рисами, у яких простежується щось звіряче. Новий Дракула теж міг виглядати аристократично, теж грав людину, але був набагато жорстокішим. Жорстокі сцени, що могли б мати еротичний підтекст, цього разу не опиняються поза увагою, як це сталося зі стрічками з Белою Лугоші. Образ швидко набув популярності, проте так само швидко задихнувся від самоповторів. Багатьом наступним акторам для успіху було достатньо імітувати Лі, що не могло не вплинути на однобічність трактування образу. Варіабельність сформованого стереотипу мала зовсім незначні межі. Проте Лі не зумів злитися зі своїм образом так, як Лугоші. Може, тому ця роль не так згубно позначилася на його житті. Принаймні не було ані чуток про розвиток геліофобії, ані похоронів в уніформі. Логічно припустити, що Лі втопився від своєї ролі, бо ж як інакше пояснити відверте самопародіювання у фільмі Молінаро 1976 року «Дракула, батько і син». Невдовзі Дракула став об'єктом пародіювання й насмішок, починаючи зі стрічки Р. Поланскі «Безстрашні убивці вампірів, або Вибачте, але ваші зуби застрягли в моїй шиї» (1967). Попри це, для цілого покоління глядачів Крістофер невід'ємний від свого образу.

У 1970-х роках на піку популярності опинилися фільми жахів з еротичним підтекстом. У «Близнюках зла» знялися моделі журналу «Playboy». З'явилися й малобюджетні фільми жахів, як-от: «Вампірос

лесбос» (1971) і «Графиня з оголеними грудьми» (1973) Джеса Франко. У 1972 році вампір уперше з'являється як афроамериканець. 1995 року вийшла стрічка, повністю побудована на афроамериканському матеріалі, а всі ролі в ній виконали темношкірі актори. Це – «Вампір у Брукліні».

Серед тогочасних фільмів вирізняється «Голод» Тоні Скотта, що був знятий 1983 року. Це швидше містична драма, ніж фільм жахів; еротичних сцен з підтекстом нетрадиційної орієнтації тут теж вистачає, а робота оператора вражає майстерністю, як і звукове оформлення. Власне музика до фільму відсутня, вона органічно вписана в структуру стрічки, а пісня «Bauhaus», що звучить на початку, є своєрідною передмовою до дії. Тут також простежується натяк на зовсім відмінні від звичайних історію походження, життя і звички носфератів.

У 1970–1980-х роках образ вампіра на екрані переживає занепад. Увага публіки була прикута до нових культових постатей – Фредді Крюгера («Жах на вулиці в'язів»), Джейсона («П'ятниця, 13») і Майка Майерса («Хеллоуїн»).

Відродження приніс 1992 рік. На екрані виходить екранізація роману Брема Стокера від Френсіса Форда Копполли. Слід зазначити, що з текстом оригіналу повелися досить довільно й дозолили графу стати в кадрі схожим більше на перевертня (у сцені в саду). Дракула у виконанні Гері Олдмена повторює всі метаморфози: «ходячий труп» перетворюється на випещеного аристократа, а згодом – на загнаного хижака. Цей фільм прозвучав як виправдання Дракули, у якого не було шансів у боротьбі з убивцею-маніяком Ван Хелсінгом. Коппола подарував образу Дракули справжню любов, глибокий трагізм, непідробний біль. Граф не перестає бути чудовиськом, але значною мірою набуває людських рис. А людина не може існувати окремо від людства. Саме тоді вампіри в кіно соціалізуються, стають частиною нашої цивілізації. Їх стало багато, у них з'явилися свої лідери, соціальна структура, закони, що вибудовують їхні взаємини між собою і з людством.

Того ж 1992 року було знято фільм «Баффі – переможниця вампірів», який став

СУЧАСНІСТЬ

основою для однойменного «вампірського» серіалу на основі серії коміксів. У ньому чи не вперше простежується чітка організація «вампірського» суспільства. Проте у «варварських дев'яностих» образ не романтизували. Тут вампір – це кровожерлива, здебільшого обмежена істота, персонаж, позбавлений душі. Порівняйте з вампіром Браунінга чи Фішера: прокляття ув'язнює душу в тілі, тому «не-мертве» отримує негнїтну плоть. Вампіри з'являються в рольових та комп'ютерних іграх, що поряд з коміксами й серіалами сприяють баналізації образу. Кінематограф незмінно висуває на перший план видовишно-зображальні елементи і приглушує більш складні, містичні грані цього феномену. Проте тут виводиться тип «хорошого» вампіра, який допомагає переможниці й намагається не вживати кров. Це – перший крок до вампіра-супергероя, який стає повноправним борцем зі злом. Одного з перших таких героїв бачимо в стрічці «Блейд» 1998 року. Він уміло розправляється з «поганими» вурдалаками, захищаючи людей від них і намагаючись помститися вампіру – убивці своєї матері.

1994-го з'явилася екранізація популярного роману Анни Райс «Інтерв'ю з вампіром», суть якого полягала в тому, що вампір намагався пояснити про себе людині, зробити крок назустріч, стати зрозумілим, і тому – прийнятним. Серед вампірів є діти – хіба це не зближує їх з людиною? Вони убивають нас, ми – їх: так зберігається крихка рівновага. Убивці перестали викликати відразу, вони сприймаються ледь не як судді, якщо п'ють кров злодіїв та ґвалтівників.

Джон Карпентер у своїх безжально натуралістичних «Вампірах» (1999) немовби дав відповідь на спроби «естетизувати» вампіра і ввести його в наше суспільство тотальним геноцидом чудовиськ. У 2003 році вийшла стрічка «Інший світ» Лена Уайзмана, де оповідь розгортається навколо війни кланів вампірів та перевертнів. Перші подаються як сучасні аристократи, другі – як «хлопці з вулиці». Загалом – це стильний бойовик, тут немає магії чи містики, герої користуються вогнепальною

зброєю. Цікаво, що серед дійових осіб є тільки одна людина (Майкл) яка теж не-вдовзі зазнає перетворення, а вампірське суспільство тут чітко ієрархізоване й підпорядковане строгим законам, порушення яких карається смертю.

У 2004 році Стівен Соммерс випустив фільм «Ван Хелсінг» – нову варіацію життя та смерті Дракули. У стрічці динамічний сюжет у кращих традиціях Голлівуда (стрибки, погоні, піротехнічні ефекти) у поєднанні з елементами стімпанку. Граф тут близький до образу, створеного Крістофером Лі, – жорстокий та наділений манерами вікторіанського джентльмена. Йому підкоряються люди, вампіри, перевертні. І, згідно з древнім пророцтвом, уб'є його тільки повсталий вервольф. Натомість Ван Хелсінг – це лицар Ватикану, що бореться з усілякою нечистю й отримує завдання знищити графа. Виявляється, що вони – давні знайомі: Дракула був знищений Ван Хелсінгом у людській подобі, і тепер, очевидно, вони обоє є чимось більшим, ніж люди (один – пасинок диявола, інший – ліва рука Господа).

Стрічка «Ідеальне створіння» (2006) демонструє навіть можливість мирного співіснування вампірів та людини. Вампіри тут існують як церква, релігія, прихильники якої приходять до храму та віддають свою кров (у помірних кількостях) на харчування нових божеств. «Виведені» генетиком, який намагався створити досконалих людей, вони за 300 років перетворилися на головний релігійний культ. Проте і в цій альтернативній цивілізації не все так добре. Під дією вірусу грипу один із членів «братства» божеволіє і починає поїдати паству на вулицях міста. Людська поліція об'єднується з орденом, щоб зупинити маніяка.

Ще один вид суспільства кровопивць зображено у «Воїнах світла» братів Спіріг. Це більшою мірою соціальна фантастика, аніж бойовик. Епідемія 2009 року перетворила більшу частину людства на вампірів. Нечисленні люди – це або домашня худоба, потрібна для харчування, або втікачі поза законом. Минає десять років після епідемії – і виникає загроза голоду. Дослідження над виробництвом штучної крові просуваються повільно, а вампір, що

ХРИСТИНА КОСІЮК. ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ...

не отримує достатньо їжі, перетворюється на істоту, подібну на кажана. Тут створено найчіткіший опис вампірської цивілізації, у якій продумано всі аспекти життя – від тюнінгу автомобілів для денних поїздок до стадій деградації голодних бомжів. Вампіри у «Воїнах світла» – метафора «золотого міліарну», який буквально «випиває всі соки» зі світу.

Незважаючи на цікаві знахідки, загалом простежується виразна тенденція до мелодраматизації образу, аж до тієї міри, що вампір стає персонажем підліткових любовних романів. Так, у 2008 році вийшла екранізація роману Стефані Меєрс «Сутінки». Сюжет розгортається навколо історії кохання школярки Белли з вампіром Едвардом. Він, до речі, є членом цілої родини вампірів. Вони «хороші» – харчуються лише кров'ю тварин і є повноправною частиною суспільства. Кожен з них володіє певним даром. Та й під дією сонячних променів вони не згорають, а починають світитися.

Інша казкова історія – «Асистент вампіра». Головне місце дії – цирк потвор, директором якого є харизматичний кровопивця. На одну з вистав потрапляє звичайний американський школяр, де й отримує пропозицію від хазяїна цирку стати його помічником. Хлопець погоджується й отримує і нові здібності, і нові проблеми.

Так вампір з персонажа-«страшилки» «хоррору» перетворюється на більш-менш позитивного героя. Часто його зображують більш гуманним і вартим любові, аніж власне людей, які є позитивними персонажами стрічок. Образ вампіра в мистецтві, зокрема в кіно, розвивається, набуває нових рис і дедалі більше нагадує людей. Можливо, відокремлюючи вампірів від людей, творці фільмів символічно відокремлюють від людини її темну частину, створюють ілюзію непричетності до неї. Або навпаки – вигадують собі достойних «господарів».

А, може, у мріях люди бачать себе такими ж, як «не-мертві» – вічно прекрасними. Адже деякі дзеркала надто чудові, щоб у них можна було дивитися, не ризикуючи повірити в побачене.

¹ «De Nugis Curialium» Уолтера Мапа, «Historia Regis Angliarum» Уільяма де Ньюбурга.

² 1484 року папа Інокентій VIII дав дозвіл на публікацію знаменитого трактату з демонології «Malleus Maleficarum» («Молот відьом») домініканських монахів Якуба Шпренгера і Генріха Крамера (опубл. 1486 р.). Це можна вважати офіційним підтвердженням реального існування відьом, демонів та іншої «нечистої сили».

³ Ця збірка наділена багатьма ознаками містифікації: тільки один зразок був справжньою фольклорною сербською піснею, решта була створена самим П. Меріме.

⁴ «Франкенштейн» став найбільш екранізованим твором. Вважається, що за його мотивами знято більше стрічок, ніж за мотивами Євангелія.

⁵ Вацуру В. Ненастное лето в Женеве, или история одной мистификации // Бездна: «Я» на границе страха и абсурда / Вадим Вацуру. – С.Пб.: АРС. Росийский журнал искусств, 1992. – С. 36–63.

⁶ Маринь Ж. Дракула и вампиры; Кровь за кровь / Ж. Маринь; пер. с фр. Г. Цареградский. – М.: Астрель: АСТ, 2002. – 144 с.: ил. – (Традиции). – (Открытие).

⁷ До речі, хоча саме А. Стокер започаткував традицію іменувати вампірів «носферату», цей термін він запозичив із книги Емілі Лазовської-Джерард «Країна за лісами» (1888 р.; «Transylvania» – буква «Залісся»).

⁸ В оригіналі А. Стокера термін звучить як «Undead» Dracula (або ж Dracula The Undead; буквальный переклад — Дракула Немертвий).

⁹ Сергей (А.) Антонов. Тонкая красная линия. Заметки о вампирической парадигме в западной литературе и культуре / Сергей Антонов // FANTASTIKA. – 2007. – № 8. – Октябрь.

¹⁰ ОТО «Ordo Templi Orientis» («Орден Храму Сходу»); «Oriental Templar Order» («Орден Східних Тамплієрів») — містична секта, заснована між 1896 і 1902 роками австрійським промисловцем Карлом Кельнером, який став її «почесним великим майстром». Орден набув поширення до початку Першої світової війни. Його основне завдання – синтезування всієї світової мудрості, що розосереджена в різних віровченнях. Орден активізував свою діяльність у 1970-х роках після значного періоду занепаду.

К актуальним проблемам сучасного кінознавства України належить аналіз творчих концепцій, котрі можна причислити до домінуючих творчих ідей кінематографа минулого і сучасності. В частині, середі мейнстріальних напрямків розвитку втілювання різних тем так називаного «хоррора» розповсюджені історических і легендарних прототипів его основних персонажей, а також аналітичний обзор их інтерпретацій в мировом кінематографі. К этой теме, опираясь на фольклорные, литературные и собственно кинематографические источники, обращается автор статьи.

Ключевые слова: кінематограф, концепція, вампіризм, носферату, Дракула.